ТАРЫХКА БАЙ ШААР

Учурда Оштун кайсыл гана жерине барбаңыз чайканаларда чай кайнап, ысык нандардын буруксуган жыты шаарда дайыма токчулук бар экенинен кабарлап турат. Өз учурунда Ош шаары жөнүндө саякатчылар, изилдөөчүлөр, тарыхчылар өздөрүнүн илимий эмгектерин жазып калтырган тарыхта белгилүү болгондой Ош шаары жөнүндө биринчи жазма эстелик IX кылымга таандык экенин билебиз.

Ош шаарынын тарыхына кызыккан орус окумуштууларынын ичинен археолог Е. В. Дружинин Сулайман тоосун кылдаттык менен изилдеп тоонун боорлорунан коло дооруна таандык болгон үй-тиричилигине керектелүүчү көптөгөн идиш-аяктардын калдыктарын жана ошондой эле байыркы адамдардын жерди иштетүүгө пайдалануучу таш куралдардын түрлөрүн тапкан.

Тарыхта белгилүү болгондой коло доорундагы Фергана элинин байыркы дыйкандары, малчылары Чуст уруусуна таандык. Ал эми пайдаланган буюмдарына окшош экендиги далилденген.

Демек, археологдор далилдегендей Чуст уруусу биздин эрага чейинки биринчи миң жылдыктын башталышында жашашкан. Сулайман тоосунан табылган буюмдардын калдыктары ошол доорго таандык. Ошондуктан Оштун аймагында эң алгачкы жашагандар мындан 3000 жыл мурда келишкен деген жыйынтык чыгарууга болот, ошондой эле Ош эң байыркы шаарлардын бири.

Ал эми 1956-жылы Пошко А. И. тарабынан Сулайман тоосундагы «Бүркүттөр үңкүрү» изилденген, бул үңкүр таш доорундагы адамдарына жаан-чачында жана күндүн ысык аптабында турак-жай катарында кызмат кылгандыгы аныкталган. Ош шаары бир гана Фергана өрөөнүндө эмес Орто Азия боюнча изилдеп көргөндө эң байыркы шаарлардын катарына кирет.

Ош шаары X кылымда эле араб саякатчыларынын жана географтарынын маалыматына караганда чоңдугу боюнча ээлеп, кезинде Саманид мамлекетинин борбору катары белгилүү болгон. Шаарда соода-сатык иштери абдан кызуу жүргөн. Анткени Ош шаары Индиядан, Афганистандан, Кытайдан келе жаткан соодагерлердин токтоочу ыңгайлуу жеринен орун алган. Ошондуктан атактуу соодагерлер Оштун Карван сарайларына токтоп, соода-сатык иштерин жүргүзүшүп, андан кийин соодаларын улантышкан. Мындай жагдайлар бара-бара Ош шаарынын кеңейип өсүшүнө эбегейсиз чоң таасирин тийгизген.

Тарыхта жазылгандай XV кылымдын жарымында тагыраак айтканда 1456-жылы талантту акын, тарыхчы, өз мезгилинин атактуу аскер башчысы Захриддин Мухамед Бабурдун шаар жөнүндө мындай эскерүүлөрүн окууга болот: Ош Анжияндын Түштүк Чыгыш тарабындагы төрт жол кезигишкен жерден жайгашкан. Анын көлөкөлүү жашыл бактары, арык бойлогон көк кашка тунук суулары, таза абасы көңүлгө жагат. Бардыгынан да жазда сонун. Мындагы «Сулуу Тоо» адам сүктанарлык коздугу менен көңүлдө калат. Бул тоонун чокусуна 1457-жылы айванды менен ал алуучу жай тургузул кеттим».

Бабур салдырган үй ошол учурдун эң сапаттуу акиташтын, бордун аралашмасы жана эң мыкты кыш менен курулгандыктан биздин күндөргө башкача айтканда 1961-жылга чейин сакталып келген.

Тарыхый булактарга көз жүгүртүп олтурсак Сулайман тоосунун этегинен Абдулла хандын раваты орун алгандыгын билебиз. «Рават» деген бул араб сөзү биздин тилге которгондо кербен сарай же узак жол басып чарчап-чаалыгып келген жүргүнчүлөрдүн эс алуучу жайы болгон. Тээ байыртадан эле Ош шаары аркылуу Улуу Жибек жолу өткөндүктөн, жүргүнчүлөр көптөгөн тарыхый эстеликтерди калтырышкан. Буга далил катары окумуштуу-археологдор тарабынан табылган ар түрдүү имараттардын калдыктары, суу түтүктөрү, мончолордун урандыларын айтууга болот. «Рават» жөнүндө сөз козгогонубуздан кийин Сулайман тоосундагы лабиринт тууралуу бир эки ооз сөз айтпай кетсек чекилик болоор. Бул лабирит Сулайман тоосунун түндүк-чыгыш багытындагы жеңчосунан орун алгандыгын билебиз. Бул жерде лабиринттин табылышынын өзү эле ата-бабаларыбыздын геометрия жана астрономия илимдери жөнүндө түшүнүгү бар экендигин далилдеп турат. Лабиринттин сырын илимий жактан чечмелеп изилдөөдө окумуштуу Л. Жусупакматовдун эмгеги зор деп айтсак жаңылыштык болбос. Тоонун айланасында ушундай баалуу эстеликтердин табылышынын өзү эле Сулайман тоосун ачык асман алдындагы музей деп атоого болот.

Ош шаары тарыхый окуяларга бай шаар. Ошол фактылардын айрымдарына токтололу. Өз мезгилинде Бухара эмири Саид Музафар өзү 1864-жылы атайын Ошко келип Курманжанга датка деген наамды ыйгарган. Ошондой эле эстелик катары бухаралык чебер усталардын колунан жасалган күмүш кылычын өз колу менен тапшырган.

Өз учурунда Алымбек датканын уулу Камчыбек 1870-жылы Ошто ошол кездеги имараттардан өзгөчөлөнүп турган эң эле кооз көрүнгөн конок үйүн курдурган. Бул конок үйдү курууга ошол мезгилдин эң чебер усталары эмгектенген. Конок үй бүткөрүлгөнү менен эң окуучтуусу Камчыбек өзүнүн кадырлуу меймандарын бул конок үйдө ардактап-сыйлап көңүл-чери жазылып отурбастан конок үй Камчыбектен тартып алынып, абакканага айланган Камчыбек өзү ак жеринен айыпталган. Бул өткөн тарых.

Бир мезгилдерде Ошто жана ага жакын жерлерде 6 медресе, 142 мечит болгон. Бул медреселердин ичинен архитектуралык жактан коздугу боюнча Алымбек датканын медресеси өзгөчөлөнүп турган.

1895-жылы 2-мартта Курманжан датканын кичүү уулу Камчыбек Оштун чоң базарында дарга асылган.

Октябрь Революциясына чейин Оштун калкынын басымдуу бөлүгү дыйканчылык жана соода-сатык ошондой эле майда кол өнөрчүлүк кесиби менен эмгектенишкен. 1913-жылы Ош шаарында кубаттуулугу 100 киловатт электр станциясы, эки пиво кайнатуучу, айнек, кыш заводдору болгон. Калктын саны да анчейин көп болгон эмес. Тарыхый фактыларга кайрылсак 1914-жылы Ошто 52 миң калк жашаган.

Ош шаары тарыхый окуяларга бай деп айтпадыкпы. Кезинде дүйнөгө белгилүү залкар жазуучубуз Социалисттик Эмгектин Баатыры, Лениндик жана мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, Кыргыз эл жазуучусу Ч. Айтматов дал ушул Ош шаарында окуган. «Өзүм Шекер айылында туулсам да, 1931-1933-жылдары Ош шаарында жашадык. Ошондуктан бул жер мага жакын сезилет» — деп айткан өзүнүн сөзү бар белгилүү жазуучунун. Ошол жылдары Ч. Айтматов Оштогу жаңы ачылган балдар бакчасында тарбияланган ошондой эле 1932-жылы 8-августта тарбиячылары менен чогуу түшкөн сүрөтү бар экендигин басма сөздөрдөн көрүп жана окуп жүрөбүз.

1940-жылы Ош шаарындагы мугалимдер институту, педагогикалык окуу жайы, айыл чарба техникуму жаштарга билим берүүнүн булагына айланып, ошону менен катар сегиз орто жана беш баштооч мектеп калган эле. Мындан башка ошол жылдарда Ош шаарында С. М. Киров атындагы өзбек драма театры иш ке киришкен болучу.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында жүздөгөн оштуктар баатырдыкты көрсөтүшүп жалпы элдин алкоосуна татыктуу болушкан. Алардын катарында Ош шаарындагы Макаренко атындагы мектептин мурдагы окуучусу Ташмамат Жуматаев да бар эле. Албетте мындай баатырлар менен оштуктар сыймык тануга акылуу.

Улуу Ата Мекендик согуштун алгачкы жылдарында Совет өкмөтүнүн 1941-жылдын 13-октябрындагы чечими менен Ош шаарына Москванын алдынан Рахманов атындагы текстиль фабрикасы көчүрүлүп, келинген. Натыйжада эки фабриканын бириктирилип менен Оштогу жибек комбинаты кеңейип 1942-жылы 10-августта мурдагыдай кенептелинген жоп эмес, комбинаттын кездемесинин алгачкы метрлери чыгарылып элдин керектөөсүнө канааттандыра баштаган. Согуштун эң катаал учурунда Ош шаарына Ростовдогу мамлекеттик университетинин окуутучулары жана студенттери көчүрүлүп келинген. Натыйжада аларды оштуктар кыйын шарттарга карабастан өз бир туугандардай жылуу мээрим менен тосуп алышып, алардан колунда бар тамак-аштарын жана кийим-кечелерин аяшкан эмес. Согуштун ошондой алаамат күндөрүндө оштуктар менен башка улуттардын өкүлдөрүнүн ортосундагы достук байланыш чыңдалган.

Согуштун каардуу учурунда ата-энесиз калган балдарды Ош шаарынын жашоочусу граждандык согуштун катышуучусу Иминахун Ахмедов жана анын өмүрлүк жубайы Майрамхан эне түрдүү улуттагы 15 баланы өз балдарындай асырап алып, кабагым-кашым дебей тарбиялап чоңойтушкан. Заманыбыздын азыркы учурунда ушундай боорукер адамдар арабызда бар бекен. Согуштун каат жылдарында Иминахун аке турмуштагы кыйынчылыктарга моюн сунуп мөгдүрөп калбастан өз менчигиндеги эки Уюн сатып танкалык колоннага акча төккөн. Ыймандуулук, боорукердик, Мекенди сүйүү деп, мына ушуну айт. Иминахун акенин мындай боорукердик демилгесин башка оштуктар да колдоп, алардын катары көбөйө баштаган. Албетте мындай адамдардын ысымдары тарыхта алтын тамгалар менен түбөлүккө жазылып кала берет.

Матосмон САЛИЕВ? КОВ,
Кара-Кулжа районундагы Сагындык атындагы мектептин тарых сабагынын мугалими, Эл агартуунун отличниги.